

Ажурні золоті платівки із зображенням маленьких степових істот (до вивчення знахідок з Мелітопольського кургану)

Коли читаєш “Іліаду” та “Одісею” Гомера, привертає увагу зокрема те, як геніальний аед від змалювання великих панорамних картин переходить до деталей — мов у наш час об’єктив телекамери — спочатку охоплює великий простір здалеку, потім ближче виділяє окремі епізоди і фрагменти. Подібне широке бачення від всеосяжно-фантастичних обширів та величезних страшних чудовиськ до маленьких рослин й істот притаманне творцям елліно-скіфських пам’яток. До речі, філософ Діон Хрїзостом [Златоуст] III ст. до н.е., після відвідання грецької колонії Ольвія відзначав зі здивуванням: мешканці міста, які були схожі до того часу більше на варварів, ніж на витончених еллінів, декламували напам’ять Гомера! Античний золотих справ майстер наче колись вийшов за мури свого міста в скіфський степ, подивився на безкраї трави, і перевів погляд додолу...

Окрему групу золотих предметів з Мелітопольського кургану IV ст. до н.е. складають 24 платівки розмірами 1, 1-1,5 x 3,5-4,3 см [1], вірогідно, оздобили жіночого головного убору чи одягу, на яких зображені маленькі створіння, котрі немов здибалися на вузькій доріжці. Вони показані зверху, спрямованими назустріч одне одному.

Рис.1.

Бляшки ажурные с рельефным изображением льва и барса, паука и мухи. IV в. до н. э. Золото. Тиснение. 4 x 1 см.

Из Мелитопольского кургана.

Рис.1.1

В одній з істот відразу впізнається павук, хоча у павуків чотири пари ніг, а не три, як зображено на платівках. Комаха напроти павука дуже схожа на бджолу чи осу. Але думається, оскільки павуки полюють переважно на мух, то, може, це муха? Розвіяти сумніви допомагають зроблені за такою ж схемою пла-

тівки з зображеннями лева і барса (рис.1) [2,3]. Протистояння хижаків. Художньо-композиційний хід аналогічний. Павук і бджола — також протистояння отруйних небезпечних істот. В цьому переконують й подальший аналіз художніх особливостей пам'яток та докладне вивчення степових створінь. Закономірно на пам'ятках скіфської культури дуже часто зустрічаються зображення представників фауни територій розселення скіфів, зокрема, півдня Східної Європи. Якщо порівняти художні відтворення павуків, дивлячись на передачу характерних особливостей будови їх тіла, та фотографії арахнід сучасних України й Південної Росії, можна дійти висновку, що на платівках зображений павук тарантул роду (*Lycosa*).

На землях України п'ять видів тарантулів. Вдається виявити очевидну схожість золотих істот з павуком виду південно-російський тарантул (*Lycosa singoriensis*), (рис.2) поширеним в пустельній, степовій і лісостеповій зонах. Це великий павук, довжиною до 25-35 мм, густо вкритий волоссячком. Забарвлення мінливе, від бурого до майже чорного, іноді рудувате, низ світліший. Живе він у глибокій вертикальній нірці, вистеленій павутиною. Полюбляє зволожений ґрунт. Вночі павук виходить з нірки і полює біля входу за комахами, вдень підстерігає їх в нірці [4]. Лише деякі з наших павуків спроможні прокусити шкіру людини. Серед них отруйний південноросійський тарантул. Найбільш отруйні самки великої раси тарантула наприкінці літа. Після

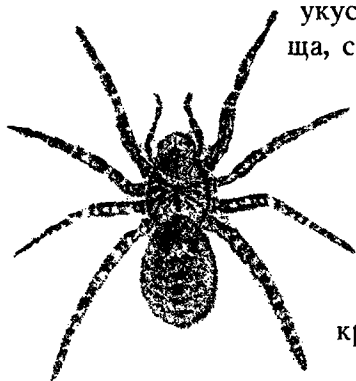

Рис.2

Південноросійський тарантул

укусу звичайно відмічають хворобливі явища, схожі на ужалення великими осами, але тепер встановлено, що яд тарантула може мати і загальну дію [5].

Оскільки ажурні платівки нашивалися на основу, вірогідно, контрастного кольору, й розраховувалися на сприйняття перш за все силуетів зображуваних мотивів, давній митець красиво та досить точно показав обриси тіл павуків-тарантулів і бджіл, виділив важливі особливості. На передніх відділах головогрудей павуків підкреслені обернені до бджіл дві

великі хеліцери, якими справжні павуки хапають і вбивають здобич, розмелюють, розминають та розривають її, захищаються від ворогів. Ця “монстрична” риса робить їх дуже схожими на надзвичайно ненажерливих і небезпечних для інших маленьких створінь мешканок півдня – сольпуг, що в разі зустрічі з ворогом приймають загрозливу позу та спрямовують на супротивника хеліцери з розкритими клешнями [6]. У золотих павуків рисуночно об’єднані контури халіцер і педіпальп. В природі щупальця педіпальп слугують органами відчуття. Зображення обох членистоногих наближаються до їх реалістичної передачі.

Як відомо, основною розпізнавальною ознакою бджіл серед інших жалячих, перетинчастокрилих є міцне тіло. Такий вигляд мають комахи на платівках, з Мелітопольського кургану: досить широка спинка, величеське веретеноподібне черевце. Пропорції черевця та крил правдоподібні для бджіл, поширених в причорноморських степах. Бджоли мають чотири крила. А те, що майстер зобразив їх нібито з двома, безперечно творча обробка природнього вигляду комахи. Коли подивитися на сидячу бджолу зверху, видно, як краї крилець змикаються або одна їх пара ховається під іншу. До того ж вони однаково світлі, прозорі, без тональних і кольорових контрастів. Кожні двоє крилець сприймаються мов одне (рис.3). Показовим для творів еллінських майстрів по роботі з дорогоцінними металами є грамотно плас-

тично пророблений рельєф. На золотих платівках старанно оброблені об'єми тіл павуків та бджіл, делікатно виконана доводка підмічених в природі тонкощів. Між спинкою та черевцем позначена дужка характерного для бджіл опушення. На багатьох фігурках добре видно, що по поверхнях крилець тонкими продряпинами-штрихами прокреслені перехресні лінії, котрими умовно передане жилкування бджолиних крил, окреслені комірчки на них. І на головах та тільцях комах також гострим інструментом умовно намічені очі, нанесені цятки й коротенькі рисочки для передачі особливостей покрівів, ворсинок, можливо, плямочок кольорового забарвлення. Такі технічні прийоми створили особливі фактурні ефекти легкого гравіювально-відтіночного ліплення. Оскільки фігурки павучків були залишені гладенькими, цільними, відмінності обробки сприяли художньому розрізненню зображуваних степових створінь, вибудовуванню композиції, збагатили виразність виробів. На голівках бджіл виділений ротовий апарат з щелепами. Верхні щелепи слугують справжнім бджолам для відлякування супротивника, нападу, захвату. Ротовий апарат бджіл пристосований для добування нектару з вінчиків квітів. У вищих бджіл нижні щелепи та нижня губа утворюють довгий витягнутий хоботок, що закінчується гострим язичком [7]. Це одні з найважливіших природних даних медоносних комах, але тут, відповідно до задуму, й вони мають певні погрозливі риси та націлені проти хеліцер павуків. Вдало підібраний типовий, такий, що прочитується для обох істот рух ніг, їх звичайна довжина, знайдена міра реального і схематичного. При тому, що на ногах створінь показані природні вигини, а у бджіл їх товщинки дозволяють вбачати й обніжки, намічені лапки, в композиційно-рисуночному задумі

Рис.3

всі ноги узагальнені майже до рівня орнаменту і утворюють на платівках облегли симетричні закінчення золотих фігурок.

Ось чому у павуків, як і у бджіл, по три пари ніг, й ноги обох істот, котрі прикріплені посередині їх тілець, взагалі спрощені та є своєрідним ритмічно-конструктивним елементом.

В процесі виконання художніх творів, зокрема, декоративно-прикладного мистецтва, свої умови диктує матеріал. Із золотого листа майстер не став би вирізати занадто тонкі деталі, щоб вони не опинилися слабкими; платівки повинні були мати певну міцність, не деформуватися. Це дещо спрощує контури, нівелює подробиці.

По горизонталі зоозображення золотих прикрас окантовані тоненькими кайомками з псевдозерню, що в творчому плані наче прокреслюють ледь помітну стежечку в траві, навіть дрібні геометричні візерунки псевдозерні трохи нагадують частинки ґрунту, а у технічному — зв'язують маленькі деталі, як це звичайно робиться, задля міцності, в ювелірних виробках. При експонуванні платівок, коли вони зіставлені в кілька рядів на зовсім приблизній реконструкції скіфського головного убору, кантики ілюзорно зливаються в довгі золоті прориси [8].

Мотив степових істот струмує бігунцем, в якому чередуються павуки і бджоли. Прочитуються загальні композиційні ритми. Зокрема, відстані між істотами з різних, розміщених поруч, платівок стають найбільшими фоновими інтервалами. Безсумнівно, на такі ув'язки розраховував давній художник, не замикаючи краї нашивних оздоб по вертикалі. В результаті доводки майстром кожної платівки — всі вони трохи відрізняються. Де інде різняться пропорції, обриси, інде окремі риси створінь виділені чіткіше. Складені разом на тканині ажурні скіфські платівки видаються особливим золотим мереживом. В численних творах давнього мистецтва різних жанрів творці не ставили за мету суто натура-

Рис 4.
Вот он дождался удачи и схватил севшю на цветок пчелу

лістичне зображення конкретних живих істот та ілюстративний показ їх життя в природі. Майстер-еллін знайшов художній хід передачі отруйних небезпечних створінь – зображально звів їх у вірогідній, і, можливо, баченій в природі ситуації зіткнення, піктографічне, мов рисуночно-знакові письмена, побудував композицію маленьких творів. Як хижаки лев і барс завмерли один навпроти одного в очікувальних й напружених позах, так і озброєні отрутою павук і бджола застигли в протистоянні. Щойно вони рухалися назустріч; кожний може не помічав супротивника здалеку, та ось – раптово близько зустрілися. Бджола і павук вже взялися за лапки. Здається між ними ось-ось зав'яжеться бійка. Чи, може, продемонструвавши свою силу і готовність до двобою та так і не наважившись напасти, вони повернуться у свої володіння? До пори...

Бджола і павук на скіфських платівках мають рівні шанси на перемогу. В природі у схожих одвічних протиборствах й пожираннях павуків та деяких отруйних комах, переможець, як правило, визначений заздалегідь. У тарантулів є смертельні вороги — дорожні помпили (*Pompilus viaticus*), чорні оси з червоними плямочками на верху черевця. Вони бігають по ґрунтовим і піщаних доріжках, нишпорять в траві, де вишукують павуків-вовків (*Lycosidae*), в тому числі й тарантулів та паралізують їх задля зростання свого потомства [9].

Приречений тарантул побачивши осу може кинутись навітки, але ніколи не чинить опору. Хоча в природі оса блискавично хапає тарантула і жалить в основний нервовий вузол, ситуаційно перша мить сутички може нагадувати зображену на платівках. Золоті комахи, однак, не схожі переконливо на таких ос. Перш за все відрізняються пропорції — у скіфських степових створінь в порівнянні з помпилами закороткі крила і черевце; на черевці не показане гостре жало.

Правда, осиними видаються довгі ноги. Художні твори створюються за нефотографічними законами мистецтва. Якщо знову подивитися на зображення хижаків, видно, що леви і барси дешо урівняні за розмірами. В природі лев помітно крупніший. Виправдано, коли маленькі “хижаки” зображені також згармонізованими за масою і пропорціями з композиційних міркувань. Так звані павуки-краби підстерігають бджіл просто на квітах, кори-

стуючись своїм маскувальним забарвленням. Бджоли часто не помічають таких павуків. Павуки ж, як встановлено, не тільки бачать, а й чують [10]. Тільки-но бджола сяде на квітку, як павук миттєво кидається на неї, жалить, сам захищаючись від ужалення, відштовхує ногами бджолине черевце з жалом, й швидко висмоктує (рис.4). Мертва комаха так і залишається на квітці своїм зовні благополучним виглядом приманювати нові жертви [11]. Павуки зі скіфських платівок не схожі на справжніх тропічних павуків-крабів та павуків-рисей. Допустимо, що подібні смертельні напади у світі невеликих істот можна було спостерігати в жарких регіонах Середземномор'я. Але в Північному Причорномор'ї мешкають інші, набагато менші павучки, які полюють за комахами, наприклад, причаївшись на ромашках. Давній митець в своїй уяві та в золоті вивів художню формулу з якихось бачених та почутих, можливо, прикрашених вигадками, епізодів з життя жалких павуків та комах. Скіфи-скотоводи, напевне, потерпали від дуже отруйних павуків-каракуртів. Вжалені ними коні гинуть; люди дуже хворіють або вмирають [12].

Ксенофонт писав, що деякі павуки, менші за грецьку монету обол, можуть “терзати людину і позбавити її розуму”. Павуки здавна вважалися дуже небезпечними, їх боялися, і в наші дні, зрідка трапляється, люди страждають від арахнофобії. Найвірогідніше, що для розкриття теми ворогування між маленькими степовими створіннями, на платівках з Мелітопольського кургану зображені узагальнені, з певними реалістичними рисами, художнім відбором та декоративною стилізацією, павуки виду південноросійський тарантул (*Lycosa singorensis*) та жалячі комахи, які природньою поведінкою й зовнішнім виглядом більш за все схожі на бджіл медоносних (*Apis mellifera* L), в тому числі й бджіл сучасної української степової породи, котрі безперечно походять від бджіл – давніх мешканок степів території сучасної України. А також зображені членистоногі наділені рисами схожості з деякими іншими павукоподібними та перетинчастокрилими – бджолами і осама, окремі особливості і риси мов зведені разом задля більшої виразності. В знайомих помітних істотах почасти уособлені взагалі павуки та бджолоподібні жалячі комахи. Коштовності, покладені згодом у поховання Мелі-

топольського кургану, певно, були відомі в скіфському суспільстві й викликали захоплення.

О.І.Тереножкін знайшов у криївці в долівці склепу знатного небіжчика велике золоте окуття горита. Мелітопольський горит — високохудожній дорогоцінний виріб. Як писав Б.М. Мозолевський: “Тепер відомо вже чотири горити типу чортотлицького і мелітопольського. Усі вони були виготовлені за допомогою однієї матриці, яка внаслідок експлуатації від виробу до виробу псувалася. Це дало можливість встановити послідовність виготовлення окуттів. Виявилось, що серед них першою за часом було відштамповано саме мелітопольську платівку [13]. Невеликі ажурні платівки з зображенням павука і бджоли речі також прекрасні, виняткові. І їх брали за зразок. У Вишневій Могилі біля села Гюнівка Запорізької області (курган-І, поховання 4 — південна могила) була знайдена золота платівку [14], в роботі над якою майстер, очевидно, наслідував мелітопольським. Вона, вірогідно, є одним з багаторазових повторень матриці — на фігурках павуків і бджіл вже не прорізані тонкі деталі, навіть обриси ніг намічені тільки дірочками для пришивання, рельєфи одноманітні, не виконана доводка поверхні гострим інструментом. На відміну від мелітопольських, краї виробу утворюють замкнений прямокутник, так як з вертикальних боків залишені золоті смужечки. Таку прикрасу могли інакше нашивати, інакше розміщувати на одязі.

Образи малої небезпечної живності з мелітопольських платівок є ланкою світоглядного мислення скіфів: це і милування живими істотами — в еллінських творах проявилися спостережливість, вміння виділяти особливу красу природи, -і показ повсюдної повсякчасної боротьби за існування.

У скіфській торевтиці домінують або введені в загальні композиції різноманітні сцени боїв воїнів, полювання, протиборств чудовиськ зі звірами, нападів хижаків, терзань. Маленькі степові створіння теж показані в продуманій композиції як гідні супротивники, “войовничо” естетичні, рухливі представники живого світу. Бій, боротьба, ворожнеча на всіх рівнях...

Література:

1. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. –Киев. –Наукова думка. -1988. -С.93.
2. Древнее золото. Из собрания Музея исторических драгоценностей УССР. –Москва. –Искусство. -1975.
3. Музей історичних коштовностей УРСР. Фотоальбом. –Київ. –Мистецтво. -1984. -Іл.17.
4. Жизнь животных – Москва – Просвещение -1984. Т.3. -С.69.
5. Там же. - С.64-65.
6. Там же. - С.38.
7. Там же. - С.372.
8. Scythian gold. Treasures from ancient ukraine.– USA. -1999. -С.122.
9. Жизнь животных –Москва – Просвещение -1984- Т.3.-С.362-363.
10. Там же. -С.49.
11. Акимушкин И. Мир животных. Насекомые, пауки, домашние животные. –Москва – Мысль. -1990. -С.259-260.
12. Жизнь животных. –Москва– Просвещение -1984. Т.3. -С.64.
13. Мозолевський Б.М. Скіфський степ – Київ – Наукова думка -1983. - С.102-103.
14. Отрощенко В.В. Звіт Запорізької експедиції 1976р. //НА ІА НАН України. – Альбом іл. №11. табл. LXIX.